

قرآن پژوهی زرف نگر

دکتر محمد مصطفی زرف نگر

علی اصغر محمد خانی

سالیان دراز باید بگذرد و علل و موجباتی که در قبضه اختیار و قدرت بشر نیست، فراهم آید و دست بهم دهد تا قرآن پژوهی ارزشمند و پژوهنده‌ای برجسته مانند شادروان دکتر محمود رامیار پا به عرصه ظهور و بروز بگذارد و بارنج و کوشش متمادی، آثار گرانبه‌ای مانند «تاریخ قرآن»، «فهارس قرآن»، «در آستانه سالزاد پیامبر ﷺ» و ... کتابها و مقالات دیگر بوجود بیاورد.

مرحوم دکتر محمود رامیار یکی از برجسته‌گان قرآن پژوهی عصر حاضر بود که دانش و روش، عقل و نقل، روح ایمان و روحیه انصاف و انتقاد علمی و شیوه تحقیق قدیم و جدید را با هم جمع کرده بود. آثاری که از او مانده، نموداری است بر این ادعا که با یک شیوه‌نگرشی ویژه، روشمند، ژرف‌نگرانه و انباشته از نکته‌سنجی و دقت و برکنار از داوریه‌ای شتاب زده است.

محمود رامیار در سال ۱۳۰۱ ش در مشهد مقدس به دنیا آمد و تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در همان جا گذراند، سپس به تهران آمد و در مدرسه سپهسالار قدیم به فرا گرفتن علوم و معارف اسلامی پرداخت. در سال ۱۳۲۶ ش از دانشکده علوم معقول و منقول تهران فارغ التحصیل شد و تا سال ۱۳۲۸ دوره تربیت دبیری را در دانشسرای عالی گذراند. در

سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۸ در دانشکده حقوق و علوم سیاسی تهران به تحصیل اشتغال داشت و در رشته حقوق دکترا گرفت. مدتی در مجلس شورای ملی، مدیریت اداره کل قوانین را به عهده داشت، بعدها در اوایل تشکیل وزارت علوم و آموزش عالی، به آن وزارتخانه انتقال یافت. در سال ۱۳۴۹ ش به مشهد بازگشت و عهده دار ریاست دانشکده الهیات و معاونت دانشگاه فردوسی مشهد گردید و هم چنان در این سمت باقی بود تا در سال ۱۳۵۳ ش به دانشگاه ادینبورگ انگلستان رفت و در رشته تاریخ ادیان در محضر استاد و اسلام شناس نامدار اسکاتلندی مونتهگری وات به تحصیل پرداخت و به اخذ درجه دکترا نایل آمد. همچنین در طی این دوره که تا سال ۱۳۵۶ ش به طول انجامید مدتی به دعوت دانشگاه مک گیل کانادا به آن جارفت و درسها و سخنرانیهای عرضه کرد. چندی نیز در «مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی لندن» به تحقیق پرداخت. در سال ۱۳۵۶ به ایران و مشهد بازگشت و در سال ۱۳۵۹ با سمت استادی از دانشگاه مشهد بازنشسته شد. در سال ۱۳۶۳ ش به دنبال عارضه بیماری دستگاه گوارشی به انگلستان رفت و تحت درمان قرار گرفت ولی معالجات مؤثر واقع نشد و در بیستم شهریور ۱۳۶۳ ش در لندن درگذشت. جنازه اش را به شهر ادینبورگ منتقل کردند و در گورستانی که مخصوص مسلمانان است، به خاک سپردند.

شادروان رامیار در سراسر عمر پربارش به تحقیق و تتبع در معارف اسلامی و علوم قرآنی پرداخت و با تسلطی که بر زبانهای عربی، فرانسه و انگلیسی داشت و با استفاده از منابع و مآخذ دست اول، آثار ارزنده ای را به جامعه علمی عرضه کرد. از وی مقالات زیادی در مجله مقالات و بررسیهای دانشکده الهیات دانشگاه تهران و نیز مجله دانشگاه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد به چاپ رسیده است.

وی یکی از کوشاترین و روش دان ترین قرآن پژوهان معاصر بود که ثمره تحقیقات او آثار باارزشی است که در ذیل بدان اشاره می شود:

فهارس القرآن: که با عنوانی دیگر آن را فهرست نامه قرآن نیز نام داده اند، شامل دو بخش است.

الف: فهرست الفاظ که کشف الآیات یا کشف الکلمات القبایی قرآن کریم است و نظم آن نه بر حسب ماده اصلی کلمات، بلکه القبای ظاهری و به اصطلاح ابجدی است، یعنی مثلاً «استمع» با توجه به حروف اول آن یعنی الف و سین، القبایی شده است، نه «سمع» که ماده اصلی آن است. یا طبق مثال خودشان کلمه «تتقون» را باید در باب تاء پیدا کرد و «مقون» را

در باب میم. و به پیروی از المعجم المفهرس، محمد فؤاد الباقی رمز «ک» را برای آیات مکی و رمز «م» را برای آیات مدنی برگزیده‌اند.

ب: فهرست مطالب یا فهرست موضوعی که مشتمل بر ۳۲ فصل و دربردارندهٔ بیش از ۱۵۰۰ مدخل است. در این فهرست باید مطلوب خود را در یکی از ۳۲ فصل عمده جست‌وجو کرد. مثلاً احکام و حدود، اخلاق حمیده و نظایر آن. مرحوم رامیار در مقدمهٔ کوتاه خود بر این اثر، نوشته‌اند که از اشراف و بازرنگری علمی استاد علامه سید محمدفرزان برخوردار بوده‌اند. این فهارس در سال ۱۳۴۲ ش به پایان رسیده و جمعاً در بیش از ۴۰۰ صفحه با حروفچینی و نظم سنجیده و با حروف دو رنگ (کلمات قرآنی با حروف شنگرف)، در ذیل قرآنی که به قلم مصطفی نظیف، مشهور به قدرغلی کتابت شده در سال ۱۳۴۵ ش از سوی مؤسسه انتشارات امیر کبیر انتشار یافته و بارها همراه با همان قرآن یا قرآنهای دیگر در داخل و خارج ایران به طبع رسیده است.

تاریخ قرآن: اثر قرآن پژوهی دیگر رامیار است که در میان ده دوازده تاریخ قرآنی که مسلمانها یا اسلام‌شناسان نوشته‌اند جز تاریخ قرآن نولدکه، از همه جامع‌تر و مستندتر است. تاریخ قرآن رامیار نخست بار در سال ۱۳۴۶ ش انتشار یافت و چاپ دوم آن با تجدید نظر و افزایش بسیار با حجمی بیش از دو برابر حجم چاپ اول در سال ۱۳۶۲ در دسترس قرآن پژوهان قرار گرفت؛ و به عنوان بهترین کتاب سال در تاریخ و علوم قرآنی برگزیده شد.

یکی از مسائلی که از دیرباز مورد تحقیق و بررسی اندیشمندان اسلامی قرار گرفته بررسی تاریخ قرآن بوده است، موضوعات این رشته از علوم اسلامی پیرامون این مباحث است: نامهای قرآن، وحی و چگونگی آن، نزول قرآن، گردآوری آیات و سوره قرآن، بررسی تاریخ مصحفها، بررسی شیوه نگارش قرآن، نیز اعمام و نقطه گذاری آن، بحث پیرامون تعداد آیات و سوره، چگونگی نامگذاری هر سوره، بحث پیرامون مکی و مدنی بودن سوره‌های قرآن و بررسی ترجمه‌های قرآن به زبانهای مختلف در قرون اخیر. این مباحث که همگی در زمینه تاریخ قرآن است، راهنمایی است برای همهٔ مسلمانان تا به نحوی با سرگذشت کتاب آسمانی خود آگاه شوند.

کتاب تاریخ قرآن دکتر رامیار، یکی از معدود کتابهایی است که به زبان فارسی و با تتبع کافی در این زمینه نگاشته شده است و حاصل سالیان دراز کار مستمر نویسندهٔ آن است که با بررسی بیش از ۳۵۰ کتاب مختلف به زبانهای عربی و اروپایی دست به تالیف این کتاب زده است و در هر مسأله با تتبع فراوان، اقوال مختلف را گرد آورده و به دآوری پیرامون آن‌ها پرداخته است.

علاوه بر این، کتاب از فهرستهای فنی مختلفی برخوردار است که به اعتبار آن می افزاید.

مباحث مطرح شده در تاریخ قرآن به شرح زیر است: فصل اول - گامی کوتاه و لرزان به پیشگاه قرآن، فصل دوم - نامهای قرآن، فصل سوم - آغاز وحی، فصل چهارم - چگونگی وحی، فصل پنجم - در مدار وحی، فصل ششم - نزول قرآن، فصل هفتم - تالیف قرآن در زمان رسول خدا ﷺ، فصل هشتم - جمع قرآن در زمان ابوبکر، فصل نهم - مصاحف همزمان ابوبکر، فصل دهم - در زمان عمر، فصل یازدهم - یکی کردن مصاحف در زمان عثمان، فصل دوازدهم - خط قرآن، فصل سیزدهم - اعجام و نقطه گذاری، فصل چهاردهم - آیه ها و سوره ها، فصل پانزدهم - مکی و مدنی در قرآن، فصل شانزدهم - سبب نزول، فصل هفدهم - ترجمه قرآن. ملحقات آخر کتاب، عبارت است از دو جدول پرفایده و پر اطلاع درباره ترتیب زمانی نزول سوره ها. (برای اطلاع بیشتر درباره تاریخ قرآن رامیار، نگاه کنید به قرآن پژوهی نوشته بهاء الدین خرمشاهی از ص ۶۳۹ تا ص ۶۵۷).

در آستانه قرآن: نوشته رژی بلاشر مستشرق فرانسوی که در زمینه اسلام شناسی و در قلمرو زبان و ادبیات عرب از سرشناسان جهان عرب است و قرآن کریم را به زبان فرانسه ترجمه کرده است. ترجمه او یکی از بهترین ترجمه های قرآن به زبان های اروپایی شناخته شده است. کتاب در آستانه قرآن در اصل مقدمه ترجمه قرآن اوست که بعد به صورت مستقل چاپ شد. این اثر به همت شادروان محمود رامیار ترجمه و در سال ۱۳۵۹ از سوی دفتر نشر فرهنگ اسلامی انتشار یافته است.

بخشی از نبوت اسرائیلی و مسیحی: دکتر رامیار در مقدمه این کتاب می نویسد:

«طبیعی است که مذاهب و ادیان در طول تاریخ خود با همدیگر روابط وسیع و عمیقی داشته باشند. این رابطه را در تاریخ می بینیم. گاه با درگیری و مبارزه توأم بوده و زمانی با هم تفاهم نسبی داشته اند. در طول تاریخ، مذاهب مختلف درباره هم با دید خاصی داوری کرده و کتابها در این زمینه نوشته اند. اما هنوز هم در این وادی کمتر بحثی با بیطرفی و بدون جانبداری مطرح می گردد. مسأله مهم این است که بدانیم صاحبان اعتقاد خوب چه می گویند و مبانی اعتقادی و سیر تاریخی عقایدشان چگونه بوده است؟ یکی از مسایل اعتقادی مهم مسأله نبوت است. تاریخ نبوت یکی از شیرین ترین و عمیق ترین جنبه های اجتماع بشری است. بررسی این مسأله، خود اهمیت خاصی در تاریخ عقاید دارد که واقعاً در خور بحث مفصلی است.»

مباحث این کتاب ابتدا در مجله دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد بطور مرتب

مورد بحث قرار گرفت که بعد به صورت جداگانه در سال ۱۳۵۲ ش انتشار یافت. مرحوم رامیار معتقد بود که نه در قسمت اسرائیلی و نه در بخش مسیحی، در هیچ کدام بحث تکمیل نشد و امیدوار بود که روزی این بحث به نحو مستوفی مطرح شده و «تاریخ نبوت پیش از اسلام» چنان که باید تألیف و تدوین گردد. دریغ که این فرصت را نیافت.

در آستانه سالزاد پیامبر: در این کتاب، حوادثی که در آستانه میلاد رسول خدا ﷺ پیش آمد، به خصوص آن چه در رابطه با میلاد پیامبر ﷺ در جنوب عربستان گذشت و به ورود ایرانیان بدان خطه انجامید، مورد بحث و بررسی قرار می گیرد.

مؤلف در مقدمه کتاب در این باب چنین می نویسد:

«فراموش نکنیم که در گرویدن مردم یمن به اسلام، ایرانیان سهمی به سزاداشته اند. ایمان به دین اسلام سالها پیش از تسلیم مکه بود و این ایمان به نوبه خود تأثیری فراوان در تحکیم مبانی این دین شریف میان مردم عرب و در توسعه و گسترش اسلام بین اعراب جاهلی داشت. و بعد هم در زمان خود پیامبر اکرم ﷺ ایرانیان در ایمان خود پای فشردند و در برابر جنبشهای مرتدان و منحرفان استقامت کردند و به اسلام و کتاب خدا وفادار ماندند و در این راه از بذل جان هم دریغ نورزیدند. چنین بود که خطه یمن به درک شرف اسلام نایل آمد و بر آن باقی و پایدار ماند.»

مباحث کتاب حاضر درباره این حوادث است که با توجه به متون و اسناد و سنگ نبشته ها و مدارک متقن تاریخی و ذکر جابجای مدرک و سندش، جزئیات این حوادث را با دیدی انتقادی باز می گوید. تکیه بر منابع و مدارک اصلی یکی از ویژگی های اثر حاضر است. چاپ سوم این کتاب در سال ۱۳۶۶ از سوی دفتر نشر فرهنگ اسلامی انتشار یافته است.

فهرست شیخ طوسی: به صورت افست از روی چاپ اسپرنگر با افزودن فهرستهای مختلف و مقدمه ای جامع.

گفتنی است که نزد کترای تاریخ ادیان شادروان رامیار در دانشگاه ادینبورگ که آن را به زبان انگلیسی با راهنمایی استادش مونتهگری وات نوشته است (۱۹۷۷ م/ ۱۳۵۶ ش) زندگی و آثار زعیم شیعه شیخ طوسی نام دارد. مرحوم رامیار در برگزاری کنگره شیخ طوسی در دانشگاه مشهد همکاری فعال داشت.

آخرین اثر زنده یاد دکتر محمود رامیار، تفسیری از قرآن کریم است بر پایه طرحی که بنا بود چایی متفاوت از آن چه تا به حال از طبع و ترجمه قرآن کریم در اختیار علاقه مندان به این کتاب آسمانی نهاده شده است، ترجمه ای مستند و مقبول با شرح و تعلیقات، مشابه با شیوه تدوین

نسخه‌ای از کتاب مقدس که در دانشگاه آکسفورد با تعلیقات و پیوستها تدوین شود. البته کوششهایی پراکنده در این راه انجام گرفته، ولی این بار، هدف آن بود که تلفیقی از چند ترجمه مقبول، با نظارت چند تن از قرآن پژوهان (از جمله شادروان دکتر رامیار) باصفحه آرای سه بخشی که یک سوم از صفحات به متن قرآن، از یک چاپ معروف (مثل چاپ مصری ملک فاروق یا چاپ سوربن به خط عثمان محمد یا...) اختصاص یابد و ثلث دوم صفحه به ترجمه و تفسیر و قسمت سوم برای تعلیقات نهاده شود.

شادروان دکتر رامیار در زمانی که به تجدیدنظر و تکمیل کتاب «تاریخ قرآن» اشتغال داشت، به تهیه مقدمات چنین قرآنی همت گماشت. اما به سبب بیماری، کار این تفسیر تا بیش از سوره پنجمین از آغاز قرآن پیش تر نرفت. چند صفحه نمونه چاپی و طرحی برای صفحه بندی و محاسبه تعداد کلمات متن، تفسیر و ترجمه و تعلیقات و اندازه این بخش‌ها (به میلیمتر)، آخرین یادداشت‌های اوست که بجای مانده است. امیدواریم که در آینده شاهد نشر این تفسیر باشیم. مرحوم رامیار به غیر از کتاب‌های مذکور، مقالاتی در مجلات نوشت و نگارنده به تعدادی از آن‌ها دست یافت که اشاره می‌شود:

۱. «طلب و امانت بیرونی»، الهیات مشهد، ش ۶ و ۷ (۱۳۵۲)، ۵-۱۸.
 ۲. الخضرى بک، شیخ محمد، «نزاع در فقه و سنت و انتقاد علمی در قرن دوم هجری» ترجمه محمود رامیار، الهیات مشهد، ش ۳ (۱۳۵۱)؛ ۱۶۵-۱۸۴ و ش ۴، ۱۳۹-۱۵۹.
 ۳. «سنویه اسواری پیشرو قدریه»، الهیات مشهد، ش ۱۹ (۱۳۵۳)، ۱۵۲-۲۱۱.
 ۴. «نبوت اسرائیلی»، الهیات مشهد، ش ۲، ۳ و ۴.
 ۵. «نبوت مسیحی»، الهیات مشهد، ش ۵، ۶ و ۷.
 ۶. «صبی‌ها، صابین» نشریه دانشکده معقول و منقول مشهد، ش ۱ (۱۳۴۷)، ۱۵۴-۱۶۹.
- در خاتمه یادآوری این نکته ضروری است که در این نوشتار از منابع مختلفی سود جسته‌ام، بویژه از قرآن پژوهی، بهاءالدین خرمشاهی (صص ۶۳۹-۶۵۷)؛ فهرست مقالات فارسی، ایرج افشار، (ج ۲، ۳، ۴)؛ و برخی اطلاعات شخصی که دوست دانشورم جناب آقای بهاءالدین خرمشاهی در اختیارم نهادند و نیز از یادداشت‌های جناب آقای ابوالحسن آقاریع که زحماتی در این راه متحمل شدند و آن‌را به دفتر مجله بیانات ارسال کردند و همچنین از آثار خود مرحوم رامیار.